

ارزیابی عملکرد سپرده‌های بانکی در بانکداری بدون ربای ایران

سید عباس موسویان*

چکیده

در این نوشته نشان داده می‌شود، علی‌رغم این که قانون جدید بانکداری بدون ربا توانسته است خلأ حاصل از حذف بهره را تا حدودی پر کند، که در جای خود قابل تقدیر است، لکن مشکلاتی را نیز به بار آورده است. به عنوان مثال، استفاده از رابطه حقوقی قرض الحسنه که یک عقد خیرخواهانه است، باعث شده است که در اذهان عموم مردم حتی مسئولان (دولت و مجلس)، بانک نه یک بنگاه اقتصادی بلکه به عنوان یک بنگاه خیریه تلقی شود. آثار این تلقی را در انتظارات خیرخواهانه مردم و تسهیلات تکلیفی دولت و مجلس می‌توان مشاهده کرد. استفاده از رابطه حقوقی قرض الحسنه باعث شده بانک‌ها نتوانند به سپرده‌گذاران سود دهند؛ در نتیجه برای ایجاد انگیزه به سمت اعطای جوایز رنگارنگ و فریبنده روی آورده‌اند که این عمل اولاً، بانک را از یک مؤسسه مالی - اقتصادی به سطح مؤسسات بخت‌آزمایی تنزل می‌دهد. ثانیاً، ثبات سپرده‌ها را از بین برده و سپرده‌گذاران به دنبال تبلیغات گوناگون به جابجایی سپرده‌ها از بانکی به بانک دیگر اقدام می‌کنند. ثالثاً، جوایز اعطایی بانک‌ها که در واقع حاصل به‌کارگیری سپرده‌های پس‌انداز است، به جای این که به عدالت بین آن‌ها توزیع شود به قید قرعه که شاید ناسالم‌ترین سیستم توزیع است، تقسیم می‌شود. استفاده از رابطه حقوقی قرض الحسنه باعث شده است که بانک‌ها نتوانند حتی در سال‌های تورمی سود اسمی را به سپرده‌گذاران بپردازند؛ در نتیجه، ارزش واقعی سپرده‌ها هر سال کاهش می‌یابد و سپرده‌گذار نه تنها به سود واقعی نمی‌رسد، بلکه پیوسته از ارزش واقعی سپرده‌اش کاسته می‌شود و این عامل دیگری بر عدم ثبات سپرده‌هاست. کیفیت استفاده از سپرده‌های سرمایه‌گذاری و نحوه توزیع آن - اعلان سود علی‌الحساب در اول دوره و تسویه در پایان دوره - به گونه‌ای است که حداقل از حیث نظری جذابیت لازم را ندارد و نیاز بخشی از سپرده‌گذاران جامعه که به دنبال سودهای معین هستند، بی‌پاسخ ماند.

در این مقاله با بررسی مجدد عقود مجاز شرعی، بر اساس ماهیت بانک، روحیات سپرده‌گذاران و شرایط اقتصادی جامعه در روابط حقوقی و کیفیت استفاده از سپرده‌ها تجدیدنظر کرده و جایگزین مطرح می‌شود.

واژه‌های کلیدی: بانکداری بدون ربا، قرض الحسنه، عقد قرض، عقد وکالت، اجاره به شرط

تملیک، معاملات اقساطی،

۱- مقدمه

امروزه بانکداری، یکی از مهم‌ترین بخش‌های اقتصادی به شمار می‌آید. بانک‌ها با سازماندهی و هدایت دریافت‌ها و پرداخت‌ها، امر مبادلات تجاری و بازرگانی را تسهیل کرده، باعث گسترش بازارها و رشد و شکوفایی اقتصاد می‌شوند. از طرف دیگر، با تجهیز پس‌اندازهای ریز و درشت و هدایت آن‌ها به سمت بنگاه‌های تولیدی و تجاری، از یک سو سرمایه‌های راکد اقتصادی را به عوامل مولد تبدیل می‌کنند و از سوی دیگر سایر عوامل تولید را که به جهت نبود سرمایه، بی‌کار یا با بهره‌وری پایینی کار می‌کردند، به سمت اشتغال کامل با بهره‌وری بالا سوق می‌دهند و سرانجام، بانک‌ها به‌عنوان عوامل سیاست‌های پولی، و مجریان تصمیم‌های بانک‌های مرکزی، با قبض و بسط اعتبارات بانکی گذشته از تثبیت اقتصاد در سطح کلان، به تنظیم بخش‌های اقتصادی نیز می‌پردازند.^۱

روشن است که آثار و نتایج پیشین‌هنگامی بر نظام بانکی و صنعت بانکداری مترتب است که نظام بانکی در بخش‌های اساسی تجهیز منابع، اعطای تسهیلات، ارائه خدمات حساب جاری، و تنظیم سیاست‌های پولی و بانکی، به صورت منطقی، کارآمد و پویا عمل کند. پس از پیروزی انقلاب اسلامی و تغییر نظام بانکی، یکی از اشکالاتی که درباره بانکداری بدون ربای جمهوری اسلامی ایران مطرح است، ناکارآمدی بخش تجهیز منابع نظام بانکی است. در این مقاله، نخست جایگاه و تعریف بانک در بانکداری بدون ربای ایران ارائه خواهد شد. در بخش دوم، جایگاه، تعریف، انواع سپرده و ویژگی‌های بانکداری متعارف را بیان می‌کنیم و در بخش سوم، سپرده‌های بانکداری بدون ربای ایران را از جهت جامعیت و کارآمدی نقد و بررسی می‌کنیم و در بخش نهایی، با ارائه یک پیشنهاد، نظام جدیدی برای سپرده‌های بانکی در دو فرض مربوط به قانون بانکداری بدون ربا ارائه می‌کنیم.

۲- جایگاه و تعریف بانک در بانکداری بدون رباى ایران

در جهان امروز بانک‌ها چند نقش عمده اقتصادی ایفا می‌کنند. از یک طرف به تجهیز منابع از طریق جذب سپرده‌های مردم می‌پردازند و از طرف دیگر این منابع را به صورت اعتبار بانکی به متقاضیان تخصیص می‌دهند. نقش مهم و اساسی دیگر بانک‌ها تشخیص و تخصیص ریسک در داخل نظام اقتصادی است؛ از کسانی که توان یا آمادگی تحمل آن را ندارند به کسانی که آمادگی قبول آن را در ازاء دریافت پاداشی دارند. نقش سوم بانک‌ها این است که بخشی از مراحل اجرای سیاست‌های پولی را که سر منشاء آن بانک مرکزی است، از طریق مکانیزم‌هایی که تغییر در تزارنامه بانک‌ها را به همراه دارد، اعمال کنند.^۱

در تمام این نقش‌ها یک عامل مؤثر و تعیین کننده نرخ بهره است. از طریق ساز و کار نرخ بهره است که در بانکداری متعارف مراحل کنترل بانک‌ها توسط بانک مرکزی از کنترل مستقیم اداری به کنترل غیر مستقیم و کارآمد تبدیل می‌شود، تعادل منابع و مصارف پس‌انداز ثابت شده و پاداش و هزینه‌های تخصیص ریسک تعیین می‌گردد.

شاید انتظار معقول این بود که قانون‌گذار در مراحل تصویب قانون بانکداری بدون ربا به این‌گونه کارکردها توجه دقیق می‌نمود و برای چگونگی انجام این وظایف ابزارهای جایگزین مطرح می‌کرد. در این قسمت از مقاله به کاستی‌های قانون مزبور از نقطه نظر تعریف بانک نقش‌های آن، انواع سپرده‌ها و کارکرد هر یک توجه خواهد شد.^۲

در قانون عملیات بانکداری بدون ربا تعریفی از بانک ارائه نشده است و جایگاه بانک به عنوان مؤسسه‌ای خاص از مؤسسات پولی و مالی تبیین نگردیده است، اما با مطالعه مواد مربوط به اهداف و وظایف نظام بانکی و مواد مربوط به تجهیز و تخصیص منابع، می‌توان دیدگاه قانون‌گذار نسبت به بانک را بدست آورد.

^۱ کرویتس، ۱۳۷۸.

^۲ موسویان، ۱۳۸۰.

از بررسی این مواد می‌توان دریافت که قانون‌گذار، بانک را مؤسسه‌ای جامع می‌پندارد، به‌طوری که در قسمتی از آن به امور خیریه جذب و اعطای قرض‌الحسنه می‌پردازند، در قسمتی دیگر همانند مؤسسات بخت‌آزمایی مشغول قرعه‌کشی و اعطای جوایز میلیونی برای برندگان خوش‌شانس هستند، در قسمتی دیگر همانند بازار بورس و شرکت‌های سرمایه‌گذاری به خرید و فروش اوراق سهام (مشارکت حقوقی) و مشارکت مدنی و سرمایه‌گذاری مستقیم می‌پردازند و بالاخره در قسمتی دیگر به مبادلات مالی و تنزیل اسناد بدهی مشغولند، به عبارت دیگر از دیدگاه قانون‌گذار بانک همه فعالیت‌های مربوط به همه مؤسسات پولی و مالی را می‌توان انجام دهد.

۳- انواع سپرده در بانکداری بدون ربای ایران

فصل دوم قانون بانکداری بدون ربا، طی مواد سه تا شش، به مسأله تجهیز منابع پولی می‌پردازد.

با توجه به قانون بانکداری و آیین‌نامه‌های اجرایی، در یک تقسیم‌بندی کلی، در این قانون انواع سپرده‌ها به سه گروه ذیل تقسیم می‌شود.

- سپرده جاری (قرض الحسنه):

حساب جاری در عملیات بانکداری بدون ربای ایران، ماهیت قرض دارد و مثل حساب جاری در بانک‌های متعارف است و همانند آن‌ها خدمات حساب جاری را در اختیار صاحب حساب می‌گذارد و به موجودی این‌گونه حساب‌ها هیچ سودی تعلق نمی‌گیرد. استفاده از حساب جاری، افزون بر حفظ پول در بانک، موجب تسهیل پرداخت‌ها و بی‌نیازی صاحب حساب از حمل و نگهداری وجوه نقدی می‌شود.

وجوه فراهم شده از ناحیه این حساب‌ها مطابق ماهیت عقد قرض به مالکیت بانک در آمده، جزو منابع بانک خواهد بود. بانک‌ها می‌توانند با رعایت ذخایر قانونی و ذخایر احتیاطی،

باقیمانده وجوه را از طریق عقود مندرج در ماده ۳، به کار گرفته، سود کسب کنند.^۱

- سپرده پس‌انداز (قرض الحسنه):

حساب پس‌انداز نیز ماهیت قرض دارد و همانند حساب پس‌انداز در بانکداری متعارف است با این تفاوت که در بانکداری بدون ربا، به صاحبان حساب پس‌انداز، بهره‌ای پرداخت نمی‌شود. حساب مذکور این امکان را به مردم می‌دهد که وجوه مازاد بر نیاز خود را به هر میزانی باشد به بانک بسپارند و هرگاه نیاز داشتند، از بانک دریافت کنند. افزون بر آن، صاحبان این حساب‌ها در امر قرض الحسنه اعطایی از طرف بانک مشارکت کرده و از اجر و ثواب آخرتی آن بهره‌مند می‌شوند. وجوه این حساب نیز به مالکیت بانک درآمده، جزو منابع خواهد بود و بانک‌ها با لحاظ ذخایر قانونی و احتیاطی، بخشی از این وجوه را به اعطای قرض الحسنه اختصاص داده، بخش دیگر را از طریق عقود مندرج در ماده ۳ به کار گرفته، سود کسب می‌کنند. بانک‌ها برای تشویق مردم به پس‌انداز، پاره‌ای اولویته‌ها، امتیازات و جوایز را برای صاحبان این حساب‌ها در نظر می‌گیرند.^۲

- سپرده سرمایه‌گذاری مدّت‌دار:

رابطه بانک و صاحب سپرده در حساب‌های سرمایه‌گذاری، رابطه "وکالت" است. بانک‌ها وجوه این حساب را به وکالت از صاحبان سپرده در امور مشارکت، مضاربه، اجاره به شرط تملیک، معاملات اقساطی، مزارعه، مساقات، سرمایه‌گذاری مستقیم، معاملات سلف و جعاله به کار می‌گیرند. بانک‌ها باز پرداخت اصل سپرده سرمایه‌گذاری مدّت‌دار را تعهد کرده، و منافع حاصل از عملیات مذکور را طبق قرارداد، متناسب با مدّت و مبلغ سپرده، با رعایت سهم منابع بانک، پس از کسر هزینه‌ها و حق‌الوکاله بین صاحبان سپرده‌ها تقسیم می‌کنند.

در این حساب‌ها میزان سود از ابتدا روشن نیست؛ اما به سبب گستردگی عمل و تنوع معاملات، اطمینان هست که سود مناسبی عاید این وجوه خواهد شد؛ به‌طوری که بانک می‌تواند

^۱ بهمند و بهمنی، ۱۳۷۴.

^۲ همان.

پیش از حسابرسی، به آنان سود علی الحساب پرداد^۱.

۴- نقد و بررسی تجهیز منابع در بانکداری بدون ربای ایران

در این قسمت به ترتیب، به هر یک از حساب‌های بانکی از ابعاد گوناگون توجه و نکات قوت و ضعف‌شان را بررسی می‌کنیم.

- سپرده جاری (قرض الحسنه):

این حساب از جهت ماهیت حقوقی و کیفیت عمل، همانند سپرده دیداری در بانک‌های متعارف است. اشخاص حقیقی و حقوقی، با افتتاح حساب جاری، وجوه مازاد بر نیاز خود را به بانک تحویل داده، دسته چک می‌گیرند تا در زمان مناسب با استفاده از خدمات حساب جاری در مبادلات پولی خود از آن استفاده کنند و از آن‌جا که انگیزه سپرده‌گذاران این حساب حفظ و نگهداری وجوه و تسهیل در مبادلات پولی از طریق خدمات بانکی است، به کارگیری واژه "قرض الحسنه" درست نیست. گویا اطلاق این واژه بر این حساب‌ها از این پندار سرچشمه می‌گیرد که هر قرض بدون بهره‌ای قرض الحسنه است؛ درحالی‌که این درست نیست. مطابق مضمون آیات و روایات، قرض الحسنه هنگامی معنا می‌یابد که قرض‌دهنده برای کسب پاداش معنوی به فرد نیازمندی کمک کرده، به او قرض بدون بهره می‌دهد؛ بنابراین اگر قرض‌دهنده با اغراض دیگری چون حفظ پول، تسهیل در معاملات، نقل و انتقال وجوه و ... مبلغی را به بانک یا غیر آن قرض دهد، اگر چه قرض بدون بهره و از نظر اسلام مجاز و مشروع است، بر آن عنوان "قرض الحسنه" صدق نمی‌کند و چنان‌که گذشت، بیش‌تر سپرده‌گذاران حساب جاری با چنین اغراضی سپرده‌گذاری می‌کنند.

- سپرده پس‌انداز (قرض الحسنه):

حساب‌های پس‌انداز، از سپرده‌های رایج نظام‌های بانکی، و ویژگی آن این است که اشخاص حقیقی و گاه حقوقی، وجوه مازاد بر هزینه‌های جاری خود را برای مدت نامعین به چنین

^۱ بهمنی و بهمنی، ۱۳۷۴.

حسابی واریز کرده، در قبال آن دفترچه پس‌انداز می‌گیرند تا در هنگام نیاز، وجوه مذکور را دریافت کنند. ماهیت چنین سپرده‌ای قرض است و در بانک‌های سنتی به‌طور عموم به آن‌ها بهره تعلق می‌گیرد.^۱ در بانکداری بدون ربا، پرداخت بهره ممنوع است؛ اما برای تشویق سپرده‌گذاران جویزی در نظر می‌گیرند. این جویز که بدون شرط و تعهد قبلی پرداخت می‌شود، به‌صورت نقدی و جنسی است و از طریق قرعه بین صاحبان حساب توزیع می‌شود. استفاده از قرارداد قرض‌الحسنه در سپرده پس‌انداز به این صورت که در قانون عملیات بانکداری بدون ربا آمده و عمل می‌شود اشکالات متعددی دارد که در ذیل به برخی از آن‌ها اشاره می‌کنیم.

۱- مطابق آیات و روایات مربوطه، قرض‌الحسنه عبارت از قرض بدون بهره‌ای است که فرد نیکوکاری در اختیار نیازمندی قرار می‌دهد تا با استفاده از ارزش زمانی پول، فرد نیازمند، احتیاج خود را تأمین کند، پس به‌کارگیری واژه قرض‌الحسنه در سپرده‌های پس‌انداز که صاحبان آن‌ها به اغراض دیگری چون حفظ و نگهداری وجوه، کسب درآمد... سراغ بانک می‌آیند بی‌معنی است.^۲

۲- وارد کردن قرارداد قرض‌الحسنه در سپرده‌های جاری و پس‌انداز، با توجه به بار ارزشی این قرارداد، باعث شده ذهنیت مردم، کارگزاران بانک، مسئولان نظام بانکی، دولت و مجلس، نسبت به بانک که به تعریف همه یک بنگاه‌تمام عیار اقتصادی است، تغییر کرده و بانک را مؤسسه‌ای خیریه که جواب‌گوی اقشار آسیب‌پذیر و ابزار کار دولت و مجلس در مواقع بروز حوادث غیرمترقبه چون سیل، زلزله و ... است، می‌دانند. شاهد روشن این مدعی وجود تسهیلات تکلیفی در قانون بودجه سالانه است که همه ساله توسط دولت ارائه شده و به‌وسیله مجلس تصویب می‌شود.

۳- به‌کارگیری قرارداد قرض‌الحسنه در سپرده‌های پس‌انداز باعث شده است که بانک‌ها نتوانند سودی به سپرده‌گذاران بپردازند؛ چراکه به فتوای مشهور فقها از جمله حضرت

^۱ کاشانی، ۱۳۷۶.

^۲ هادوی‌نیا، ۱۳۷۸.

امام خمینی (ره) اشتراط هر نوع زیاده و بنا گذاشتن بر هرنوع زیاده در قرارداد قرض، هرچند برای جبران کاهش ارزش پول، ربا به حساب می‌آید.^۱ در حالی که طی سال‌های ۱۳۶۳ - ۱۳۸۳ نرخ متوسط تورم بیش از ۲۰ درصد بوده است؛ یعنی صاحبان سپرده پس‌انداز نه تنها نتوانسته‌اند درآمدی از محل سپرده‌شان بدست آورند، بلکه به‌طور متوسط سالانه ۲۰ درصد از توان خریدشان را نیز از دست داده‌اند.^۲ این در حالی است که بانک‌ها با به‌کارگیری مانده این سپرده‌ها سود خوبی به‌دست می‌آورند و توان پرداخت بخشی از آن به سپرده‌گذاران را دارند.

۴- تجربه بیست ساله بانکداری بدون ربا نشان می‌دهد که بانک‌ها، مانده سپرده‌های پس‌انداز را پس از کسر ذخایر قانونی و احتیاطی در زمینه‌های سودآور سرمایه‌گذاری می‌کنند و سود حاصله را به عنوان سود منابع بانک تملک می‌کنند (با این اعتقاد که قرارداد فی‌مابین سپرده‌گذاران و بانک، قرارداد قرض‌الحسنه است و منابع بعد از سپرده‌گذاری به مالکیت بانک درمی‌آید)، سپس برای تشویق سپرده‌گذاران بخشی از آن سود را به عنوان جوایز بانک از طریق قرعه‌کشی به بعضی از سپرده‌گذاران می‌پردازند، و این پی‌آمدهای منفی زیادی دارد. اول این‌که، اگرچه سود حاصله از جهت حقوقی متعلق به بانک است، اما از جهت واقعی حاصل کارکرد منابع سپرده‌گذاران و متعلق به همه آنان است. لذا، اعطای بخشی از سود حاصله به گروه اندکی از صاحبان حساب پس‌انداز آن‌هم از طریق قرعه، ظالمانه‌ترین شکل توزیع درآمد است و جای تأسف این است که به اسم اسلام، این کار انجام می‌گیرد. دوم این‌که، تقسیم سود حاصل از پس‌اندازها به صورت قرعه‌کشی و اعطای جوایز فریبنده و تبلیغات وسیع از طریق رادیو، تلویزیون، روزنامه‌ها و ... علاوه بر تحمیل هزینه سنگین تبلیغات، بانک را از سطح یک مؤسسه مهم اقتصادی تنزل داده در ردیف مؤسسات اعانه ملی و

^۱ امام خمینی، ۱۳۷۶.

^۲ موسویان، ۱۳۸۰.

بخت‌آزمایی قرار می‌دهد. سوم این‌که، اعطای جوایز و تبلیغات وسیع به نحوی که گذشت باعث می‌شود که سپرده‌های پس‌انداز ثبات خود را از دست بدهند. مطالعات تجربی نشان می‌دهند که بسیاری از سپرده‌گذاران به دنبال هر قرعه‌کشی منابع خود را از بانکی به بانک دیگر منتقل می‌کنند، بنابراین روشن است که با از بین رفتن ثبات سپرده‌ها، برنامه‌ریزی برای استفاده از مانده آن‌ها مشکل می‌شود.

همه این اشکالات حکایت از این دارد که انتخاب قرارداد قرض‌الحسنه به عنوان قرارداد جایگزین قرض با بهره، برای سپرده پس‌انداز انتخاب مناسبی نیست و با روح قرارداد قرض‌الحسنه که قراردادی خیرخواهانه است و با روح صنعت بانکداری که بنگاهی تجاری است، تناسب ندارد.

- سپرده سرمایه‌گذاری مدّت‌دار:

مطابق موادّ سه تا شش قانون بانکداری بدون ربا، بانک‌ها وجوه سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدّت‌دار را در قالب حقوقی عقد وکالت، از صاحبان آن‌ها تحویل گرفته، در جایگاه وکیل سپرده‌گذاران، در امور مشارکت، مضاربه، اجاره به شرط تملیک، معاملات اقساطی، مزارعه، مساقات، سرمایه‌گذاری مستقیم، معاملات سلف، جعاله و تنزیل^۱ (خرید دین) به‌کار می‌گیرند. بانک‌ها می‌توانند اصل سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدّت‌دار را تعهد یا بیمه کرده و منافع حاصل از عملیات مذکور را طبق قرارداد متناسب با مدّت و مبلغ سپرده، با رعایت سهم منابع بانک پس از کسر هزینه‌ها و حق‌الوکاله بین صاحبان سپرده تقسیم کنند.

چنان‌که از ماهیت عملیات پیدا است، سود بانک و به تبع آن، سود سپرده‌گذاران، به سود حاصل از معاملات پیش‌گفته بستگی دارد و سود برخی از آن معاملات چون مشارکت، مضاربه،

^۱ عملیات مربوط به خرید دین بر مبنای آیین‌نامه موقت تنزیل اسناد و اوراق تجاری (خرید دین) و مقررات اجرایی آن که در جلسه مورخ ۱۳۶۱/۸/۲۶ شورای پول و اعتبار به تصویب رسیده و متعاقباً در شورای نگهبان نیز مطرح و به اکثریت آراء، منطبق بر موازین شرعی و قانون اساسی شناخته شده است و نیز اصلاحیه بعدی آیین‌نامه مذکور، مصوب ۱۳۶۶/۹/۲۴ شورای پول و اعتبار، انجام می‌پذیرد. مطابق مواد آیین‌نامه بانک‌ها باید بر حقیقی بودن بدهی (سفته یا برات حاکی از معامله واقعی باشد)، معتبر بودن بدهکار اطمینان یابند.

مزارعه، مساقات و سرمایه‌گذاری مستقیم، در پایان دوره مالی مشخص می‌شود و از قبل قابل تعیین نیست؛ در نتیجه، سود کل بانک از قبل قابل تعیین نبوده، به سود بنگاه‌های اقتصادی و به یک معنا کل اقتصاد بستگی خواهد داشت. بررسی نظری و تجربه عملی بانکداری بدون ربا نسبت به سپرده‌های مدت‌دار حکایت از دو مشکل اساسی دارد.

اول این که، اگر به مقتضای اولیه شیوه‌های تخصیص منابع در بانکداری بدون ربا عمل شود و بانک‌ها به پی‌آمدهای واقعی سرمایه‌گذاری مستقیم، مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی، مضاربه و امثال آن‌ها ملتزم باشند سود بانک و به تبع آن سود سپرده‌گذاران مدت‌دار سود معین نخواهد بود، بلکه متغیر و مرتبط با تحولات آتی بنگاه‌های طرف قرارداد و کل اقتصاد خواهد بود و این امر باعث می‌شود که تنها افراد ریسک‌پذیر، افرادی که حاضرند با سودهای انتظاری کار کنند، سراغ بانک بیایند؛ در حالی که مشتریان اصلی بانک‌ها، افراد متعارف و ریسک‌گریز هستند؛ کسانی که دوست دارند درآمد معین و بدون مخاطره‌ای از محل سپرده‌شان بدست آورند که این به معنی آن است که بانکداری بدون ربا از جهت نظری برای سپرده‌گذاران اصلی بانک پاسخ مناسب و راهکار قابل قبول ندارد. البته بانک‌های تجاری با نادیده گرفتن ماهیت اولیه قراردادهای و انجام معاملات صوری و غیرواقعی، بازدهی تسهیلات اعطایی را تثبیت کرده و نرخ‌های معین به عنوان سود علی‌الحساب به سپرده‌گذاران اعلام و در پایان دوره همان نرخ را می‌دهند و تنها در برخی سال‌ها نسبت به برخی سپرده‌های مشخص تغییراتی داده‌اند.

دوم این که، عملکرد بیست ساله بانکداری بدون ربا ایران نشان می‌دهد که نرخ‌های انواع تسهیلات اعطایی و به تبع آن نرخ‌های انواع سپرده‌های بانکی نه براساس واقعیت‌های بازار بلکه به صورت دستوری توسط شورای پول و اعتبار تعیین شده و به بانک‌ها ابلاغ می‌شود. جدول صفحه بعد نتیجه چنین روشی را نشان می‌دهد. ستون پنجم و ششم جدول از این حاکی است که نظام بانکی نه تنها برای سپرده‌های سرمایه‌گذاری کوتاه مدت، بلکه برای سپرده‌های بلند مدت نیز بجای سود واقعی، ضرر واقعی پرداخته است.

جدول (۱): سود پرداختی بانک‌های تجاری به سپرده‌ها (درصد)

سال	نرخ سود اسمی کوتاه مدت	نرخ سود اسمی بلند مدت	نرخ تورم	نرخ سود واقعی کوتاه مدت	نرخ سود واقعی بلند مدت
۱۳۶۳	۷/۲	۹	۱۰/۴	-۳/۲	-۱/۴
۱۳۶۴	۶	۸	۶/۹	-۰/۹	۱/۱
۱۳۶۵	۶	۸/۵	۲۳/۷	-۱۷/۷	-۱۵/۲
۱۳۶۶	۶	۸/۵	۲۷/۷	-۲۱/۷	-۱۹/۲
۱۳۶۷	۶	۸/۵	۲۸/۹	-۲۲/۹	-۲۰/۴
۱۳۶۸	۶	۸/۵	۱۷/۴	-۱۱/۴	-۸/۹
۱۳۶۹	۶/۵	۱۳	۹	-۲/۵	۴
۱۳۷۰	۶/۵	۱۴	۲۰/۷	-۱۴/۲	-۶/۷
۱۳۷۱	۷/۵	۱۵	۲۴/۴	-۱۶/۹	-۹/۴
۱۳۷۲	۸	۱۶	۲۲/۹	-۱۴/۹	-۶/۹
۱۳۷۳	۸	۱۶	۳۵/۲	-۲۷/۲	-۱۹/۸
۱۳۷۴	۸	۱۸/۵	۴۹/۴	-۴۱/۴	-۳۰/۹
۱۳۷۵	۸	۱۸/۵	۲۳	-۱۵	-۴/۵
۱۳۷۶	۸	۱۸/۵	۱۷/۳	-۹/۳	۱/۲
۱۳۷۷	۸	۱۸/۵	۲۰	-۱۲	-۱/۵
۱۳۷۸	۸	۱۸/۵	۲۰/۴	-۱۲/۴	-۱/۹
۱۳۷۹	۸	۱۸/۵	۱۲/۶	-۴/۶	۵/۹
۱۳۸۰	۷	۱۷	۱۱/۴	-۴/۴	۵/۶
۱۳۸۱	۷	۱۷	۱۵/۸	-۸/۸	۱/۲
۱۳۸۲	۷	۱۷	۱۵/۶	-۸/۶	۱/۴
میانگین	۷/۱۴	۱۴/۳۵	۲۰/۶	-۱۳/۴۶	-۶/۲۵

مأخذ: استخراج شده از گزارش اقتصادی و ترازنامه بانک مرکزی سال‌های مختلف

البته موضوع تعیین نرخ‌ها به صورت دستوری و نتایج آن، اختصاص به قانون عملیات بانکداری بدون ربا ندارد. قبل از سال ۱۳۶۳ و قبل از انقلاب، زمانی که نظام بانکی ایران ربوی بود، نیز مسأله از همین قرار بود؛ به طوری که در فاصله زمان ۱۳۵۰ تا ۱۳۶۲ سپرده‌گذاران کوتاه مدت به طور متوسط سالانه ۷/۷ درصد و سپرده‌گذاران مدت دار ۶ درصد بهره واقعی منفی و

درحقیقت ضرر دریافت کرده‌اند.^۱

تعیین نرخ‌ها به صورت دستوری و عدم واگذاری آن به مکانیزم بازار با این استدلال است که آزادسازی نرخ‌ها باعث افزایش نرخ تسهیلات بانکی می‌شود و این تشدید تورم را در پی خواهد داشت. این استدلال گرچه از جهت نظری موافقین و مخالفین خود را دارد، لکن تجربه بیش از سی سال ایران (از سال ۱۳۵۰ تا ۱۳۸۲) نشان می‌دهد که سیاست موفقی نبوده است و علت آن را می‌توان در مسائل زیر جستجو کرد:

۱- اگر سود سپرده‌های بانکی - به‌ویژه سود سپرده‌های سرمایه‌گذاری - نسبت به نرخ‌های جهانی پایین باشد، زمینه برای فرار سرمایه‌ها به ویژه سرمایه‌های مبالغ بزرگ فراهم می‌آید، در شرایطی که بانک‌های بزرگ دنیا سالانه رقمی بین ۳ تا ۷ درصد بهره واقعی مثبت به سپرده‌گذاران می‌دهند، طبیعی است که سپرده‌گذار ایرانی راضی به تحمیل نرخ سود واقعی منفی نخواهد بود، آمارهای موجود که حکایت از خروج سرمایه‌های هنگفت به سوی کشورهای خلیج، ترکیه و اروپا می‌کنند، گواه این مطلب است.

۲- در چنین شرایطی، بخش قابل توجهی از پس‌اندازها به سمت بازارهای غیررسمی پول و سرمایه کشیده شده و با نرخ‌های بسیار بالایی قرض داده می‌شوند. وجود نرخ‌های بهره ۳۶، ۴۸ حتی ۶۰ درصدی به اسم‌های مختلف شرعی و غیرشرعی بین مردم حکایت از رونق بازار غیررسمی پولی در کشور دارد.

۳- در چنین شرایطی، افراد ترجیح می‌دهند که پس‌اندازهای خود را به شکل دارایی‌های غیرنقدی چون زمین، ساختمان، طلا، ارز و کالاهای بادوام نگهداری کنند. ثبت‌نام نزدیک به شش میلیون تلفن همراه و خروج چند هزار میلیاردی سپرده‌ها از سیستم بانکی نشان از عدم رضایت سپرده‌گذاران نسبت به بازدهی سیستم بانکی دارد.

روشن است که با وجود مسائل فوق، هر چه زمان بگذرد، نه تنها با پایین نگاه‌داشتن سود

بانکی تورم کاهش نمی‌یابد بلکه نهاده‌ها شده و تشدید می‌یابد. سیاست‌گذاران پولی بایستی تدبیری بیندیشند که صاحبان وجوه احساس کنند که اگر خود نمی‌توانند با سرمایه‌هایشان فعالیت کنند، بهترین، سالم‌ترین و کارآمدترین محل سرمایه‌گذاری بازار رسمی پول و سرمایه به‌ویژه سیستم بانکی است.

جمع‌بندی اشکالات بخش تجهیز منابع در بانکداری بدون ربای ایران

- ۱- به‌کارگیری قرارداد قرض‌الحسنه با توجه به ماهیت خیرخواهانه آن تناسبی با سپرده جاری و سپرده پس‌انداز ندارد.
- ۲- به‌کارگیری قرارداد قرض‌الحسنه باعث شده است که بانک، دردید مردم و مسئولان به عنوان مؤسسه خیریه تداعی کند.
- ۳- به‌کارگیری قرارداد قرض‌الحسنه و اعطای جوایز گوناگون باعث شده بانک در حد مؤسسات بخت‌آزمایی تنزل کند.
- ۴- به‌کارگیری قرارداد قرض‌الحسنه باعث شده است که سپرده‌گذاران پس‌انداز نتوانند به سود حاصل از به‌کارگیری منابع خودشان دست یابند.
- ۵- سپرده‌های سرمایه‌گذاری بانکداری بدون ربای ایران از جهت نظری متناسب با افراد ریسک‌پذیر طراحی شده و تناسبی با مشتریان اصلی بانک‌ها - افراد متعارف و ریسک‌گریز - ندارد.
- ۶- پایین بودن نرخ سود سپرده‌ها نسبت به تورم و منفی بودن سود واقعی در اکثر سال‌ها، پیامدهای منفی زیر را به‌دنبال داشته است.
 - الف. خروج بیش از حد سرمایه‌های نقدی از کشور؛
 - ب. رونق فوق‌العاده بازار غیررسمی پول با نرخ بهره‌های گزاف؛
 - ج. روی آوردن صاحبان پس‌انداز به سمت دارایی‌های غیرمولد.

۵- الگوی پیشنهادی

حال باتوجه به اهداف و انگیزه‌های سپرده‌گذاران و با توجه به نقاط ضعف و قوت نظام بانکداری متعارف و بانکداری بدون ربا، سپرده‌های خاصی در دو فرض برای سامان‌دادن تجهیز منابع پیشنهاد می‌شود. فرض نخست فرض تغییر قانون بانکداری بدون ربا و سوق دادن آن به سمت بانک به معنای واقعی است فرض دوم به معنای حفظ قانون بانکداری بدون ربای فعلی و اصلاح در بخش تجهیز منابع است.

۵-۱- فرض نخست، فرض تغییر قانون بانکداری بدون ربا

بر اساس آنچه که در تعریف بانک گفته شد، که بانک نه مؤسسه خیریه است، نه مؤسسه بخت‌آزمایی و نه شرکت سرمایه‌گذاری، بلکه بنگاهی اقتصادی است و به هدف کسب سود، وجوه مازاد افراد حقیقی و حقوقی را در قالب سپرده جذب کرده و به متقاضیان وجوه اعم از فعالان اقتصادی و مصرف‌کنندگان تسهیلات می‌دهد. بر این اساس در یک بازنگری اساسی، بایستی آن گروه از معاملات و فعالیت‌ها که بانک را از بانک بودن خارج می‌کند، تصفیه و خلأهای حاصل را با معاملات و فعالیت‌های شرعی دیگر پر کرد. به‌عنوان مثال، بایستی عقود قرض‌الحسنه، مضاربه، مزارعه، مساقات، مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی که با مؤسسات خیریه و شرکت‌های سرمایه‌گذاری تناسب دارد، از قانون عملیات بانکی حذف و قراردادهایی چون فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، جعاله و تنزیل تقویت و خلأهای حاصل به‌وسیله عقد صلح جبران گردد. با این اصلاح - که تبیین علمی آن نیاز به مقاله مستقل دارد - تحولات زیر رخ داده و زمینه برای انواع سپرده‌های پیشنهادی فراهم می‌شود.

۱- بانک از مؤسسات خیریه و شرکت‌های سرمایه‌گذاری فاصله گرفته به بانک به معنای واقعی نزدیک می‌شود.

۲- از آنجا که بازدهی معاملات مذکور می‌تواند با نرخ‌های معین و از قبل برنامه‌ریزی شده باشد در نتیجه بانک می‌تواند برای سپرده‌گذاران نرخ‌های معین بپردازد.

۳- از آنجا که معاملات مذکور ماهیت مبادله‌ای دارند، شیوه حسابداری آن‌ها از سنخ

حسابداری بدهکار و بستانکار بوده تناسب بیشتری با ادبیات رایج بانکداری خواهند داشت.

انواع سپرده‌ها در فرض نخست

سپرده جاری

این حساب از جهت ماهیت حقوقی و روش کار، همانند سپرده جاری در بانک‌های متعارف خواهد بود و همانند آن‌ها خدمات حساب جاری را در اختیار صاحبان حساب می‌گذارد، به این ترتیب، که اشخاص و مؤسسات، با افتتاح حساب از طریق دسته چک از موجودی حساب خود به هر اندازه و به هر صورتی که مایل باشند (مراجعه مستقیم یا حواله)، طبق مقررات بانک استفاده می‌کنند.

استفاده از حساب جاری، افزون بر حفظ پول در بانک، سبب تسهیل پرداخت‌ها و بی‌نیازی صاحب حساب از عمل نگهداری وجوه نقدی می‌شود. از آن‌جا که در بیش‌تر کشورها برای چنین حساب‌هایی بهره پرداخت نمی‌شود؛ می‌توان از رابطه حقوقی قرض بدون بهره (نه قرض الحسنه) استفاده کرد و در این صورت، وجوه فراهم شده از ناحیه این حساب‌ها به مالکیت بانک درآمده، جزو منابع بانک خواهد بود و بانک‌ها می‌توانند با رعایت ذخایر قانونی و احتیاطی، از باقیمانده وجوه در اعطای تسهیلات کوتاه‌مدت استفاده کنند.

شایان ذکر است، اگر بخواهیم مثل محدود کشورهایی برای حساب‌های جاری نیز سود اندکی بدهیم، از رابطه حقوقی قرض نمی‌توان استفاده کرد و باید سراغ رابطه وکالت برویم که در حساب پس‌انداز معرفی خواهیم کرد.

سپرده پس‌انداز با سود معین

چنان‌که گذشت، در بانکداری متعارف، سپرده‌ای به نام سپرده پس‌انداز وجود دارد که مردم وجوه مازاد بر نیاز خود را در آن نگه می‌دارند و هنگام نیاز مراجعه کرده، بخشی از اندوخته خود را می‌گیرند؛ انگیزه اصلی مردم از افتتاح این حساب، حفظ و نگهداری وجوه است؛ اما در پی کسب درآمد نیز هستند. بانک‌ها نیز با اعطای بهره، مردم را تشویق می‌کنند همان‌طور که گفته شد، در بانکداری بدون ربا، جای این حساب خالی است و حساب پس‌انداز قرض الحسنه به دلیل نداشتن

سود نمی‌تواند جایگزین مناسبی باشد و گفته شد که اعطای جوایز به صورت قرعه‌کشی نمی‌تواند مشوق مؤثر به‌شمار آید. با استفاده از عقود شرعی می‌توان سپرده پس‌انداز با سود معین طراحی و جایگزین سپرده پس‌انداز بانکداری متعارف کرد. برای این حساب، راه‌هایی قابل تصور است که آسان‌ترین و بدون اشکال‌ترین آن‌ها به این قرار است:

افراد با مراجعه به بانک، بخشی از وجوه مازاد بر نیاز خود را به صورت عقد وکالت در بانک سپرده‌گذاری کنند و به بانک وکالت دهند تا وجوه آنان را به همراه دیگر وجوه حاصل از سپرده پس‌انداز (به صورت مشاع) از طریق عقود با بازده معین (فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، جعاله و خرید دین) به جریان انداخته، سود مشخصی برای آنان به دست آورد.

بانک، هر ساله با مطالعه کشش بازار درباره نرخ نسیه، نرخ تنزیل، نرخ اجاره و جعاله و ظرفیت معامله، نرخ معینی را برای تسهیلات اعطایی از طریق معاملات نسیه، اجاره به شرط تملیک، جعاله و خرید دین اعلام می‌کند؛ سپس با توجه به توان مدیریتی خود، چند درصد از آن را برای پوشش هزینه‌ها و سود بانک کم کرده، مابقی را برای صاحبان سپرده اعلام می‌کند؛ در نتیجه، سپرده‌گذار به بانک وکالت می‌دهد تا سپرده او را از طریق معاملات مذکور به جریان انداخته، از سود حاصل، درصد مشخصی را به صاحب سپرده بپردازد و بقیه را بانک به عنوان هزینه حق‌الوکاله، بردارد؛ به عنوان مثال، بانک مشاهده می‌کند که اگر نرخ اعطایی تسهیلات از طریق معاملات مذکور ۲۰ درصد باشد، با محاسبه نرخ ذخیره قانونی و ذخایر احتیاطی می‌تواند از کل منابع ۱۲ درصد سود به دست آورد. حال با توجه به این رقم، ۴ درصد را حق‌الوکاله و پوشش هزینه‌های عملیاتی در نظر گرفته و اعلام می‌کند که در سال ۱۳۸۳ برای سپرده‌های پس‌انداز، ۸ درصد سود می‌پردازد. سپرده‌گذار نیز با توجه به رقم اعلام شده و با توجه به ماهیت فقهی سپرده پس‌انداز، با افتتاح حساب پس‌انداز، به بانک وکالت می‌دهد که وجوه او را همراه دیگر وجوه در عقود مذکور به کار گرفته، ۸ درصد سود به او بپردازد و بقیه را به صورت حق‌الوکاله و هزینه عملیات، خود بانک بردارد.

البته این ارقام به عنوان مثال ارائه شده است و هر سال می‌تواند متناسب با شرایط

اقتصادی تغییر کند و معین بودن نرخ به معنای ثابت بودن همیشگی آن نیست. در واقع سپرده‌گذار به بانک وکالت عام می‌دهد که وجوه او را همراه سایر وجوه با نرخ‌هایی که بانک متناسب با کشش بازار تعیین می‌کند، اعطای تسهیلات کرده، سپس بخشی از سود را به عنوان حق‌الوکاله و هزینه‌های عملیاتی بردارد بخش دیگر را که نرخ معینی است به سپرده‌گذار بپردازد.

سپرده سرمایه‌گذاری با سود معین

چنان‌که گذشت، برخی از مردم قصد دارند از طریق سپرده بانکی درآمد کسب کنند و به جهات روحیات خاص حاضر نیستند، ریسک بپذیرند. در بانکداری متعارف، بانک‌ها با طراحی سپرده‌های مدت‌دار، به تقاضای این گروه از سپرده‌گذاران پاسخ می‌دهند، اما در بانکداری بدون رباى ایران، راه‌کاری برای این گروه ارائه نشده است. در این‌جا نیز می‌توان همانند سپرده پس‌انداز با استفاده از عقود شرعی، راه‌کارهای مناسبی ارائه داد که آسان‌ترین و مشروع‌ترین راه‌کار، همان است که در سپرده پس‌انداز گذشت؛ یعنی افراد با مراجعه به بانک، بخشی از وجوه مازاد بر نیاز مصرفی خود را در اختیار بانک می‌گذارند و به بانک وکالت می‌دهند که وجوه آنان را به همراه دیگر وجوه به دست آمده از این حساب به نحو مشاع، از طریق عقود با بازده معین (فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، جعاله و فروش دین) به جریان انداخته، سود معینی را برای سپرده‌گذاران در بر داشته باشد.

اگر مثال سپرده پس‌انداز را برای سپرده سرمایه‌گذاری با بازده معین مطرح کنیم، بانک مشاهده می‌کند که اگر نرخ اعطای تسهیلات از طریق معاملات نسیه، اجاره به شرط تملیک، جعاله و خرید دین ۲۰ درصد باشد، با محاسبه نرخ ذخیره قانونی و احتیاطی (که طبق قاعده در سپرده‌های سرمایه‌گذاری کمتر است) می‌تواند ۱۶ درصد سود در مقایسه با کل منابع به دست آورد. اکنون اگر ۳ درصد را به صورت حق‌الوکاله و پوشش هزینه‌های عملیاتی در نظر بگیرد (از آن‌جا که این سپرده‌ها در مقایسه با سپرده‌های پس‌انداز ثبات بیش‌تری دارند، مراجعات مشتریان کمتر و مدیریت سپرده‌ها آسان‌تر است، حق‌الوکاله کمتر لازم دارد)، بانک اعلام می‌کند که به عنوان مثال، در سال ۸۳ برای سپرده‌های سرمایه‌گذاری با سود معین، ۱۳ درصد سود می‌پردازد. سپرده‌گذار نیز با توجه به رقم مذکور و با توجه به ماهیت فقهی این سپرده، با افتتاح سپرده

سرمایه‌گذاری با سود معین، به بانک وکالت می‌دهد تا سپرده او را همراه دیگر سپرده‌های این حساب، در عقود با بازده معین به کار گرفته، ۱۳ درصد سود به او بپردازد و بقیه را خود بانک به صورت حق‌الوکاله و هزینه‌های عملیاتی بردارد (ارقام به عنوان مثال است و وکالت سپرده‌گذار همانند سپرده پس‌انداز عام خواهد بود).

انواع سپرده‌های سرمایه‌گذاری با سود معین:

در بانکداری متعارف سپرده‌های مدت‌دار را به کوتاه مدت (یک ساله)، میان مدت (دو و سه ساله)، و بلندمدت (پنج ساله) تقسیم می‌کنند و برای آن‌ها نرخ بهره‌های متفاوت در نظر می‌گیرند؛ یعنی هر چه سپرده، مدت‌دارتر باشد، نرخ بهره بیشتری به آن تعلق می‌گیرد.

در سپرده‌های سرمایه‌گذاری با سود معین نیز می‌توان چنین روشی را اعمال کرد. از آن‌جا که اولاً نرخ ذخیره قانونی و احتیاطی این سپرده‌ها هر چه مدت‌دارتر می‌شود، کاهش می‌یابد، بانک به تناسب، سود بیشتری از ناحیه مانده آن‌ها تحصیل می‌کند. ثانیاً هر چه سپرده، مدت‌دارتر می‌شود، به جهت مراجعات کمتر سپرده‌گذار و قابلیت برنامه‌ریزی برای طرح‌های کلان، هزینه کمتری برای بانک خواهد داشت؛ در نتیجه به حق‌الوکاله کمتری نیاز است؛ پس به صورت منطقی و طبیعی، هر چه سپرده، مدت‌دارتر شود، سود ناخالص بیشتر و حق‌الوکاله کمتری خواهد داشت و بانک می‌تواند رقم بالاتری به سپرده‌گذار بپردازد.

جدول زیر نوع فعالیت‌های بانکداری بدون ربا طبق فرض نخست (به معنای واقعی بانک) را نشان می‌دهد.

جدول (۲): فعالیت‌های بانک

تجهیز منابع			تخصیص منابع		
نوع سپرده	رابطه حقوقی	سود	نوع تسهیلات	رابطه حقوقی	سود
سپرده جاری	قرض بدون بهره	صفر	فروش اقساطی	بیع	معین
سپرده پس‌انداز	وکالت عام	معین	فروش دین	بیع	معین
سپرده مدت‌دار	وکالت عام	معین	اجاره به شرط تملیک	اجاره - بیع	معین
			جعاله	جعاله	معین

۴-۲- فرض دوم، حفظ قانون بانکداری بدون ربا

اگر نخواهیم قانون عملیات بانکداری بدون ربای فعلی را تغییر دهیم، می‌توان با اصلاح و تغییر برخی آئین‌نامه‌های اجرایی، برخی از مشکلات مهم سپرده‌های بانکی را حل کرده، برای این منظور باید تغییرات زیر در آئین‌نامه‌های اجرایی اعمال شود.

۱- شیوه‌های دوازده‌گانه تخصیص منابع به سه گروه مشخص عقود با بازدهی معین (فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، جعاله و تنزیل) و عقود با بازدهی متغیر (مشارکت حقوقی، مشارکت مدنی، مضاربه، مزارعه، مساقات، سلف و سرمایه‌گذاری مستقیم) و قرارداد قرض الحسنه تقسیم نمود و منابع آن‌ها را جدا کرد.

۲- سپرده سرمایه‌گذاری که طبق قانون بر اساس رابطه حقوقی وکالت تعریف شده است به سه گروه تقسیم شود، سپرده سرمایه‌گذاری وکالتی بدون مدت (پس‌انداز)، سپرده سرمایه‌گذاری مدت‌دار با سود معین و سپرده سرمایه‌گذاری مدت‌دار با سود متغیر در نتیجه بانکداری بدون ربا دارای پنج نوع سپرده به شرح زیر خواهد بود.

انواع سپرده در فرض دوم

- سپرده جاری

این سپرده همانند سپرده جاری در فرض نخست خواهد بود. ماهیت حقوقی آن قرض بدون بهره است و بانک سودی به سپرده‌گذار نمی‌پردازد و به مقتضای قرض مالک سپرده‌ها خواهد بود.

و می‌تواند مانده آن‌ها را پس از کسر ذخایر قانونی و احتیاطی در اعطای تسهیلات سودآور به کار گیرد.

- سپرده قرض‌الحسنه

ماهیت حقوقی این سپرده، قرض‌الحسنه است و بانک وظیفه دارد (برای تأمین اهداف سپرده‌گذاران)، کل مانده این سپرده‌ها را پس از کسر ذخایر قانونی و احتیاطی، در جهت تأمین نیازهای ضروری نیازمندان، تسهیلات قرض‌الحسنه اعطا کند.

- سپرده پس‌انداز با سود معین

ماهیت حقوقی این سپرده وکالت عام خواهد بود؛ سپرده‌گذار به بانک وکالت می‌دهد و جوه او را همراه وجوه دیگر این سپرده، فقط از طریق عقود با بازدهی معین (فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، جعاله و تنزیل)، اعطای تسهیلات کرده، بعد از کسر درصدی به‌عنوان حق‌الوکاله و هزینه‌های عملیاتی، مابقی را به صاحب سپرده بپردازد. ماهیت سپرده و روش کار همانند سپرده پس‌انداز فرض نخست خواهد بود.

- سپرده سرمایه‌گذاری مدت‌دار با سود معین

ماهیت حقوقی، روش کار این نوع سپرده نیز مانند سپرده پس‌انداز با سود معین است؛ با این تفاوت که به‌جهت مدت‌دار بودن، ثبات بیشتری دارد. در نتیجه نرخ ذخیره قانونی و حق‌الوکاله کمتری خواهد داشت و سود بیشتری عاید سپرده‌گذار خواهد شد.

- سپرده سرمایه‌گذاری مدت‌دار با سود متغیر

گفته شد که گروهی عمده مردم دارای روحیه ریسک‌پذیر بوده و حاضر نیستند برای رسیدن به درآمدهای بالاتر، درجات بالاتری از ریسک را بپذیرند. در اقتصاد متعارف این افراد به سمت بازار سهام، شرکت‌های سرمایه‌گذاری و ... می‌روند. بانکداری بدون ربا می‌تواند بر اساس عقد وکالت عام، وجوه این افراد را به‌عنوان سپرده سرمایه‌گذاری جذب کرده، بعد از کسر ذخایر قانونی و احتیاطی، از طریق عقود با بازدهی متغیر (مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی، مضاربه، مزارعه، مساقات، سلف، سرمایه‌گذاری مستقیم) اعطای تسهیلات کند. بدیهی است از آنجا که بازدهی این عقود به بازدهی بنگاه‌های گیرنده تسهیلات و تحولات اقتصادی جامعه ارتباط دارد،

نرخ بازدهی آن‌ها متغیر خواهد بود. در نتیجه، سود سپرده‌گذاران نیز متغیر بوده و در پایان دوره مالی قطعی می‌شود. بانک‌ها می‌توانند با بررسی شرایط اقتصادی نرخ‌هایی را به صورت علی‌الحساب اعلان کنند و در پایان دوره مالی بعد از روشن شدن سود قطعی سپرده‌گذاران، تصفیه نمایند.

انواع سپرده سرمایه‌گذاری مدت‌دار با سود متغیر

سپرده‌های سرمایه‌گذاری با سود متغیر نیز همانند سپرده‌های سرمایه‌گذاری با سود معین، به سپرده‌های یک‌ساله، دوساله، سه‌ساله و پنج‌ساله قابل تقسیم است. در سپرده سرمایه‌گذاری با سود متغیر، حتی می‌توان برای افراد کاملاً ریسک‌پذیر، حساب ویژه افتتاح کرد و سپرده آن‌ها را در طرح یا صنعتی خاص سرمایه‌گذاری کرد. در این سپرده‌ها نیز هر چه مدت سپرده‌گذاری طولانی‌تر باشد، به جهت ثبات بیشتر، به ذخیره قانونی و احتیاطی کم‌تری نیاز خواهد بود و به بانک امکان خواهد داد که در طرح‌های بلندمدت‌تر که سودآوری بیشتری دارند، سرمایه‌گذاری کند. در این صورت به دلیل کاهش مراجعات سپرده‌گذار، هزینه‌های مربوطه پایین خواهد بود و بانک می‌تواند نسبت‌های متفاوتی از حق‌الوکاله را برای انواع سپرده‌های مذکور در نظر بگیرد.

جدول زیر نوع فعالیت‌های بانکداری بدون ربا طبق فرض دوم (حفظ قانون عملیات بانکداری بدون ربا) را نشان می‌دهد.

جدول (۳): فعالیت‌های بانک

تجهیز منابع			تخصیص منابع		
نوع سپرده	رابطه حقوقی	سود	نوع تسهیلات	رابطه حقوقی	سود
سپرده جاری	قرض بدون بهره	صفر	قرض الحسنه	قرض الحسنه	کارمزد
سپرد قرض الحسنه	قرض الحسنه	صفر	فروش اقساطی بیع	بیع	معین
سپرده پس انداز	وکالت عام	معین	اجاره به شرط تملیک	اجاره - بیع	معین
سپرده سرمایه‌گذاری	وکالت عام	معین	جماله	جماله	معین
سپرده سرمایه‌گذاری	وکالت عام	متغیر	فروش دین	بیع	معین
			مشارکت مدنی	شرکت	متغیر
			مشارکت حقوقی	شرکت	متغیر
			مضاربه	مضاربه	متغیر
			مزارعه	مزارعه	متغیر
			مساقات	مساقات	متغیر
			سلف	بیع	متغیر
			سرمایه‌گذاری مستقیم	—	متغیر

نمودار زیر چگونگی ارتباط مانده انواع سپرده‌ها با انواع تسهیلات را نشان می‌دهد.

با حذف سپرده قرض الحسنه از بخش تجهیز منابع و جایگزینی قرارداد قرض بدون بهره

در سپرده جاری و وکالت عام در سپرده پس‌انداز و با تمرکز شیوه‌های اعطای تسهیلات در عقود با سود معین (فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، جعاله و فروش دین)، طبق فرض نخست و انجام اصلاح در بخش تجهیز منابع طبق فرض دوم، آثار و نتایج زیر به‌دست می‌آید.

۱- بانک تعریف و جایگاه مناسب خود را پیدا کرده و از مؤسسات خیریه و شرکت‌های سرمایه‌گذاری فاصله می‌گیرد.

۲- بانک می‌تواند متناسب با عملکرد و مانده سپرده پس‌انداز به سپرده‌گذار سود بانکی پرداخت کند.

۳- با پرداخت سود بانکی به سپرده‌های پس‌انداز، احتیاجی به تبلیغات گسترده و پرهزینه برای جذب سپرده‌ها نخواهد بود.

۴- با پرداخت سود بانکی نیازی به قرعه‌کشی و اعطای جوایز نخواهد بود؛ در نتیجه بانک از مؤسسه بخت‌آزمایی فاصله می‌گیرد.

۵- با پرداخت سود بانکی ضرر ناشی از کاهش ارزش پول در اثر تورم جبران شده، قدرت خرید سپرده‌گذاران کاهش نمی‌یابد.

۶- با جایگزینی سود سپرده بجای اعطای جوایز همراه با قرعه، جابجایی سپرده‌ها بین بانک‌ها از بین رفته، سپرده‌ها ثبات بیشتری پیدا می‌کنند.

۷- طبق فرض نخست، کلیه قراردادهای بانک بر اساس عقود مبادله‌ای و براساس رابطه بدهکار و بستانکار تعریف می‌شود که متناسب با ادبیات حسابداری بانکداری متعارف است.

۸- با تمرکز شیوه‌های اعطای تسهیلات روی عقود با سود معین یا با تفکیک آن‌ها از عقود با بازدهی متغیر، سود بانک و به تبع آن سود سپرده‌های سرمایه‌گذاری نیز معین شده بانک برای مشتریان اصلی راهکار خواهد داشت.

بالاخره این‌که، مدت‌ها بود نظام بانکی درصدد پیدا کردن راه حل فقهی برای اعطای سود به سپرده‌های پس‌انداز و جبران کاهش قدرت خرید آن‌ها در اثر تورم بود و برای این منظور

همایش ویژه‌ای نیز برگزار کرد لکن راه‌حل قابل قبول فقهی پیدا نشد؛ چراکه فقهای مشهور از جمله حضرت امام خمینی پرداخت هر نوع زیاده در قرارداد قرض الحسنه را ربا می‌دانند. با روش پیشنهادی این مشکل حل می‌شود؛ چراکه موضوع قرارداد سپرده‌گذاری تغییر پیدا می‌کند که پرداخت سود در قرارداد وکالت را نیز همه فقها مجاز می‌دانند.

منابع و مأخذ

- امام خمینی، (۱۳۷۶) استفتائات، جلد دوم، دفتر انتشارات اسلامی، قم.
- بهمند، محمد و بهمنی، محمود، (۱۳۷۴) بانکداری داخلی - ۱، مؤسسه عالی بانکداری، تهران.
- صدقی، عباس، (۱۳۵۵) اصول بانکداری، دانشگاه تهران.
- ضیائی، منوچهر، (۱۳۷۲) مجموعه قوانین پولی و بانکی، مؤسسه تحقیقات پولی و بانکی، تهران.
- کاشانی، سید محمود، (۱۳۷۶) بررسی حقوقی، چهارچوب قانون عملیات بانکی بدون ربا، مجموعه مقالات هشتمین سمینار بانکداری اسلامی ایران، مؤسسه عالی بانکداری.
- کروی‌تس، هلموت، (۱۳۷۸) پول، بهره، بحران‌های اقتصادی، اجتماعی، ترجمه حمیدرضا شه‌میرزادی، کانون اندیشه جوان، تهران.
- مجتهد، احمد و حسن زاده، علی، (۱۳۸۰) پول و بانکداری، پژوهشکده پولی و بانکی، تهران.
- موسویان، سیدعباس، (۱۳۸۰) بانکداری اسلامی، پژوهشکده پولی و بانکی، چاپ دوم، تهران.
- هادوی‌نیا، علی اصغر، (۱۳۷۸) قرض‌الحسنه و آثار اقتصادی آن، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران.